

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий Інститут педагогіки і психології
Кафедра психології

Щигло Юрій Володимирович

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ БУЛІНГУ В
ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

Спеціальність: 053Психологія

Галузь знань: 05. Соціальні та поведінкові науки

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник

_____ Н.О. Єрмакова,
доцент кафедри практичної
психології, к. психол. н., доцент

« ____ » _____ 20__ року

Виконавець

_____ Ю.В. Щигло

« ____ » _____ 20__ року

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ БУЛІНГУ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЯВИЩА	7
1.1. Сутність булінгу як психологічного феномену.....	7
1.2. Аналіз підходів до підліткового булінгу у зарубіжній і вітчизняній психологічній науці.....	19
Висновки до першого розділу.....	26
РОЗДІЛ ІІ. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ПРОЯВІВ БУЛІНГУ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	28
2.1. Методичне забезпечення експериментального дослідження.....	28
2.2. Аналіз результатів вивчення проявів булінгу в освітньому середовищі.....	33
2.3. Корекційні та профілактичні заходи, спрямовані на зниження проявів булінгу в освітньому середовищі.....	43
Висновки до другого розділу.....	48
ВИСНОВКИ	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	52

ВСТУП

Актуальність дослідження. Булінг як агресивна поведінка щодо окремої особи або групи з метою приниження, домінування, фізичного чи психологічного самоствердження є достатньо розповсюдженим явищем не тільки у трансформаційних суспільствах, до якого відноситься Україна, а й усьому світі взагалі. Сучасний життєвий контекст не виключає явища насильства з процесів навчання і виховання, воно досить поширене в навчальних закладах і має негативний характер. Різноманітні жорстокі дії учнів призводять до приниження гідності однієї особистості та отримання задоволення від цього іншої. Велика кількість відповідних сучасних публікацій надзвичайно піднімає актуальність дослідження явища насильства в освітньому середовищі для сучасної психологічної науки і практики.

Вивчення агресії і насильства було і залишається сферою насиченою полемікою. Дискусії про насильство ускладнені міжособистісним, політичним та науковим підтекстом, оскільки питання булінгу в школі довгий час носило латентний характер. Перші публікації на тему шкільного насилля з'явилися досить давно, але перші систематичні дослідження проблеми насильства здійснені скандинавськими вченими Д. Олвеусом, Е. Руланном, П. Хайнеманном. Норвезький вчений Д. Олвеус і сьогодні залишається найбільш авторитетним дослідником проблеми булінгу. Серед британських дослідників слід відзначити В. Ортона, Д. Лейна, Е. Мунте. У США особливу увагу до булінгу стали проявляти на початку 1990-х рр. (К. Каталано, Д. Хоукінс). У вітчизняних дослідженнях ця проблема знайшла своє відображення в роботах І. С. Кона, однак вона все ще залишається мало дослідженою, і відсутність достатньої інформації є серйозною перешкодою для її вирішення. У ЗМІ все частіше стали з'являтися повідомлення про негативну

ситуацію в цілому в освітньому середовищі. Ми постійно читаємо у соцмережах, газетах, новинах по телевізору про те, як діти знушаються над іншими, але це тільки верхівка айсберга. Основна його частина залишається недоступною масам або з'являється тільки в Інтернеті. Ця проблема хоч і досить широко висвітлюється, але реальних дій по її запобіганню не спостерігається. Причому, з-поміж інших, підлітки є найбільш вразливою віковою категорією щодо булінгу. Вони соціалізуються, формують власну систему сприйняття світу, систему цінностей та пріоритетів, навчаються різним моделям поведінки, і, на жаль, булінг часто стає однією з таких моделей.

Отже, не зважаючи на розповсюдженість феномена шкільного насильства та широке публічне висвітлення цієї проблеми, варто зауважити, що вона залишається недостатньо вивченою в сучасній психологічній науці. Донедавна проблема булінгу українськими науковцями практично не досліджувалася, тому моделі психологічної профілактики та корекції цього негативного явища у освітньому середовищі системно не розроблялися. З цього можна зробити висновок, що вітчизняні практичні психологи стикаються з труднощами, які пов'язані з відсутністю адекватної дієвої моделі психологічної профілактики та корекції проявів насильства в учнів. Особливої актуальності набувають питання, пов'язані з функціонуванням, адаптацією й виробленням особистістю ефективних стратегій подолання ситуацій, пов'язаних з булінгом. Усім цим і обумовлюється актуальність обраної теми кваліфікаційної роботи.

Об'єкт дослідження – булінг як соціально-психологічний феномен.

Предмет дослідження – особливості проявів булінгу в освітньому середовищі.

Мета кваліфікаційної роботи полягає в теоретичному вивченні булінгу як соціально-психологічного явища та експериментальному дослідженні гендерних

та вікових особливостей проявів булінгу у школярів підліткового віку в освітньому середовищі.

Завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових соціально-психологічних концепцій та підходів до вивчення проблеми булінгу.
2. Визначити показники діагностування булінгу в освітньому середовищі.
3. Експериментально дослідити особливості проявів булінгу у підлітків.
4. Розробити програму корекції проявів булінгу та формування конструктивних стратегій поведінки особистості в освітньому середовищі.

Для вирішення поставлених завдань використано наступний комплекс теоретичних та експериментальних **методів** і стандартизованих методик:

- 1) теоретичні: аналіз, порівняння та узагальнення теоретичних та експериментальних даних з проблеми;
- 2) емпіричні методи:
 - спостереження за поведінкою учнів підліткового віку в умовах навчально-виховного закладу;
 - стандартизовані психодіагностичні методики та опитувальники, що дозволили діагностувати особливості проявів булінгу в підлітковому віці: опитувальник Д. Кроуна – Д. Марлоу «Шкала соціальної бажаності»; методика А. Басса – А. Дарки (адаптація О. К. Осницького) «Визначення показників та форм агресії»; модифікована методика Л. Сакса – В. Леви «Незакінчені речення» для діагностики уявлення дитини про насилля; анкета схильності до булінгу Л. Н. Луговської; анкета «Проблема шкільного насильства» (модифікована О. Герженій).

Дослідження проводилося у три етапи впродовж вересня 2019– листопада 2020 рр. На *I етапі* (вересень-листопад) проводився аналіз соціально-психологічних досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених з даної проблеми. На *II етапі* (грудень-травень) здійснювалося експериментальне вивчення особливостей проявів булінгу в учнів підліткового віку. На *III етапі* (червень-листопад) узагальнювалися результати експериментальної роботи, відбувалося їх оформлення у вигляді тексту магістерської роботи.

Експериментальна база: експериментальне дослідження проводилося на базі КУ ССШ I-III ступенів № 1 та ЗОШ №18 м. Суми. В експериментальному дослідженні взяли участь 130 учнів 6-8-х класів, середній вік яких складає 13 років.

Практичне значення роботи полягає у тому, що отримані результати дослідження можуть використовувати класні керівники при роботі з дітьми для покращення навчальної та виховної діяльності. Також – психолог школи при роботі з батьками та підлітками, для проведення просвітницької роботи та для здійснення корекційно-розвивальної роботи.

Апробація результатів дипломної роботи. Основні теоретичні та практичні положення дослідження були апробовані на VI Міжнародній науково-практичній конференції (м. Суми, 13 - 14 лютого 2020 року) «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя» (виступ з доповіддю на секційному засіданні).

Структура і обсяг роботи:

Кваліфікаційна робота складається із вступу, 2-х розділів, висновків до кожного розділу, загального висновку, списку використаних джерел з 65 найменувань. Основний зміст викладено на 50 сторінках комп'ютерного набору, містить таблиці та малюнки, загальним обсягом 2 сторінки. Повний обсяг роботи – 59 сторінок.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ БУЛІНГУ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЯВИЩА

1.1.Сутність булінгу як психологічного феномену

"За булінг нікого не карають, значить, вважається, що "можна", ніякої просвітницької роботи не ведеться, значить, епідемія може поширюватися і далі"

Володимир Співаковський, засновник і директор ліцею Гранд

Булінг– досить нове поняття в житті сучасної людини. Термін «булінг» походить від англ. to bully – задиратися, знущатися, змушувати погрозами, і означає повторювані, свідомі, навмисні та обдумані дії з наміром нашкодити, викликати страх шляхом погрози та подальшою агресією. З повсякденного визначення це слово перетворилося в міжнародний термін і містить в собі ряд соціальних, психологічних, юридичних та педагогічних проблем. Булінг (цькування) виражається в психічному тиску, злості, жорстокій поведінці, фізичному насильстві, інших діях, які були здійснені в цілях залякати іншу людину, викликати тривогу, підпорядкувати її.

Варто зазначити, що визначення поняття «булінг», яке було запропоновано в Законі України «Про освіту», на відміну від наведеного в Кодексі України про адміністративні правопорушення поняття, містить додаткові «звичайні» ознаки: (Систематичність (повторюваність) дії, наявність сторін - ворог (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності), дії або бездіяльність ворога, наслідком яких є заподіяння психологічної та / або фізичного збитку, приниження, жах, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам ворога, і / або заподіяння соціальної ізоляції потерпілого), які

відрізняють, насправді, законодавчий зміст поняття. При такому підході видається нездійсненним однозначне тлумачення і формально коректне застосування відповідних вимог на практиці.

Першими дослідниками булінгу були норвезькі фахівці – Д. Олвеус і Е. Роланд. Вони ініціювали та реалізували в 70-х-80-х роках минулого сторіччя великомасштабні проекти в освітніх установах Норвегії, які надалі творчо переросли в моделювання цієї проблеми, стратегії профілактики і технології реальної допомоги. Саме Д. Олвеус на сьогоднішній день залишається найбільш авторитетним дослідником проблеми булінгу.

За статистикою, з булінгом в колі ровесників в Україні стикалися приблизно 65% дітей. При цьому, більш уразливими до булінгу є або боязкі, з зразковою поведінкою діти, або діти, які, в силу різних актуальних обставин, замкнуті, закриті для діалогів.

Найчастіше ровесники цькують інших дітей за поведінку, зовнішній вигляд, переконання, пов'язані з рисами виховання, а також через різні життєві обставини (неблагополуччя в сім'ї, виховання дитини одним з батьків або дідусем / бабусею, інвалідність, тощо).

Одночасно, за даними різних досліджень, майже чверть українських учнів шкіл вважають себе жертвами булінгу, причому близько сорока відсотків з числа тих, хто зіткнулися з випадками булінгу, ніколи не говорять про це своїм батькам. Разом з тим сорок чотири відсотки з числа тих, хто стежив, як глумляться над їхніми однолітками, не реагували на подібні факти через страх піддатися такому ж знущання.

Булінг дуже погано відбивається на психологічному здоров'ї дитини, залишаючи психічні травми на все життя. У майбутньому його наслідком може бути неспроможності батьків, які в дитинстві зазнали булінгу, будувати

справжні стосунки з іншими людьми, виховувати власних дітей, також навчити їх протидіяти булінгу.

В українському інституті аналізу радикалізму зазначають, що насильство в своєму розвитку проходить наступні стадії: дитячий булінг, радикалізація, насильницький екстремізм, тероризм. Тому на даний момент багато міждержавних програм присвячені запобіганню дитячому булінгу.

За даними ВООЗ Україна займає 4-е місце в числі європейських держав за рівнем проявів агресивності неповнолітніх. На першому місці Російська Федерація, на другому – Албанія і на 3-му – Білорусь. В контексті світових даних Україна, згідно з відомостями Всесвітньої організації охорони здоров'я, в 2016 році зайняла 7-е місце за кількістю переслідувачів, 9-е місце за кількістю загиблих від травлі серед 15-річних.

За опитуваннями 2017 р. від UNISEF, 67% дітей в Україні стикалися з цим явищем, – повідомляє в своєму Фейсбук-профілі экс-Керівник Мін'юсту України Павло Петренко. За даними анкетування, майже чверть українських учнів шкіл вважають себе жертвами булінгу, а близько сорока відсотків з числа тих діточей, хто зіткнувся з випадками булінгу, ніколи не говорять про це своїм батькам. Дівчата частіше відчують психологічний тиск, а хлопці ж частіше стають жертвами фізичного насильства. При цьому сорок чотири відсотки з числа тих, хто стежив, як глумляться над їхніми однолітками, не реагували на подібні факти через страх піддатися такому ж знущанню.

Всі наявні на сучасному етапі розвитку науки теорії агресії, при всьому їх різноманітті, можна поділити на 4 основні групи: теорії, які відносяться до першої категорії вивчають злість як природжений потяг (підсвідомі теорії), до 2-ої групи відносяться теорії, відповідно до яких злість – це необхідність, активізована зовнішніми стимулами (фрустраційні теорії), третя група теорій пов'язує агресію з пізнавальними та емоційними процесами, у теоріях четвертої

групи заявляється, що агресія є актуальним проявом соціального[**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

Перша група теорій, незважаючи на велику кількість підходів, керується тим, що агресія– це підсвідома форма поведінки. Іншими словами, злість проявляється тому, що вона на генному рівні запрограмована. Отже, будь-які, навіть самі позитивні зміни в соціальному середовищі не в змозі попередити її проявів. Можна лише послабити прояви агресивності. Теорії агресії другої групи, навпаки, акцентують, що повна відсутність агресії може бути прямим наслідком впливу соціального середовища і соціальних умов.

Отже, за визначенням зарубіжних дослідників, булінгом є будь-яка агресивна поведінка однієї людини або групи людей, які не є рідними жертви, яка повторюється неодноразово або має тривіальні умови для повторення. Вчені описують булінг як усвідомлене, довге насильство, що не носить характеру самооборони і виходить від однієї або декількох осіб.

Явище булінгу дуже поширене в сучасній школі, учителі багато роблять з тією метою, щоб попереджати знущання і вчасно усувати його, але цю проблему свідомо не розповідають, не афішують випадки насильства, її не прийнято обговорювати. При таких умовах труднощі не зникають, а навпаки, вони набувають величезних розмірів і жорстокіших проявів.

Вітчизняні дослідники почали займатися проблематикою булінгу не так давно. Як вважає один з перших дослідників цього феномену соціальний психолог І.С. Кон, булінг – це залякування, фізичний або психічний терор, який був спрямований на те, щоб викликати в іншого жах і тим підкорити його під себе. Сучасні науковці поняття «булінг» трактують по-різному. Так Т. Федорченко у своїй праці «Рання профілактика негативних проявів у поведінці дітей» вивчає це явище як соціальну взаємодію, за якою одна людина

піддається нападам від іншої людини практично кожен день, протягом довгого періоду.

Л. Лушпай у одній зі своїх наукових праць наголошує, що булінг є процесом довгого фізичного або психічного насильства з боку однієї людини чи групи по відношенню до індивіда, який не може захистити себе в певній ситуації. Вінтакож визначається як багаторазовий напад (фізичний, психічний або вербальний) людьми, чия влада формально або ситуативно вище тих, хто не має можливості захиститися.

Продовжуючи ці ідеї К. Абсалямова зазначає, що усі ці різноманітні дії приводять до приниження однієї особистості та отримання задоволення від цього іншої, і цикл насильства не обривається, а лише набирає обертів.

Авторка виділяє наступні особливості явища булінгу у освітньому середовищі:

- частіше відбувається в місцях, де контроль з боку дорослих менший або відсутній (їдальні, коридори, сходи, вбиральні, спортивні майданчики);
- частіше відбувається в школах, ніж по дорозі в школу чи з неї;
- кривдники та жертви зазвичай одного віку;
- кривдники-хлопці частіше застосовують фізичну агресію, а дівчата – дражняться, поширюють чутки, ізолюють, ігнорують та виключають жертву;
- до хлопців частіше, ніж до дівчат, застосовується як прямий (вербальний, фізичний), такі непрямий (соціальний) булінг;
- половина випадків знущання відбувається «один-на-один», у решті кривдниками виступає вже група школярів.

Шкільне насильство включає в себе різні дії агресора по відношенню до жертви, але всі вони спрямовані на приниження за допомогою емоційного, фізичного та економічного насилля.

Розглянемо зміст кожного з перерахованих видів насильства, за класифікацією І. Г. Малкіної-Пих:

1. Емоційне насилля, яке викликає у жертви емоційне напруження, принижує її і знижує самооцінку. У цьому випадку зброєю служить голос. Виділяють такі види емоційного насильства:

– Глузування, присвоєння кличок, з якими постійно звертаються до однієї людини, тим самим ображаючи її, нескінченні зауваження, необ'єктивні оцінки, висміювання, приниження в присутності інших дітей. Цей вид булінгу найчастіше спрямований на тих жертв, які мають помітні відмінності у фізичній зовнішності, високу або низьку академічну успішність.

– Відторгнення, ізоляція, відмова від спілкування з жертвою. Ініціатором використання цього методу, як правило, є хуліган. Жертва навмисно ізолюється, виганяється або ігнорується частиною класу або всім класом. Це може супроводжуватися розповсюдженням записок, нашіптуванням образ, які можуть бути почуті жертвою, або принизливими написами на дошці або в громадських місцях (з дитиною відмовляються грати, займатися, не хочуть з нею сидіти за однією партою, не запрошують на дні народження і т. д.).

2. Фізичне насилля має на увазі застосування фізичної сили по відношенню до жертви, в результаті чого можливе нанесення фізичної травми. До фізичного насильства відносяться побиття, нанесення удару, потиличники, псування майна, в результаті чого можуть бути пошкоджені, вкрадені або заховані одяг, підручники або інші особисті речі жертви та ін. У крайніх випадках може застосовуватися зброя, наприклад ножі. Така поведінка, як підкреслює І. Г. Малкіна-Пих, частіше зустрічається серед хлопчиків, ніж серед дівчаток.

Зазвичай фізичне і емоційне насильство супроводжують один одного. Глузування і знуцання можуть продовжуватися тривалий час, викликаючи у жертви травматичні переживання.

3. Економічне насилля припускає використання грошей для контролювання іншої особи. Також у цьому випадку від жертви погрозами вимагають гроші, можуть вимагати також сніданки, талони або гроші на обід. Жертву також можуть примушувати красти майно. Така тактика використовується виключно для перекладання провини на жертву.

Серед агресорів значну кількість становлять учні з неблагополучних сімей, які страждають від побоїв вдома. І. Г. Малкіна-Пих вказує, що велика схильність до насилля виявляється в учнів, які походять з наступних сімей:

– Неповні сім'ї. Дитина, яка виховується одним із батьків, більше схильна до застосування емоційного насилля по відношенню до однолітків. Причому дівчинка в такій сім'ї частіше застосовуватиме до інших емоційне насильство, ніж хлопчик.

– Владні і авторитарні сім'ї. Виховання в умовах домінуючої гіперпротекції характеризується безумовним підпорядкуванням волі батьків, тому діти в таких сім'ях часто «задавлені», а школа служить «каналом», куди вони виплескують пригнічені в середині гнів і страх.

– Сім'ї, які відрізняються конфліктними сімейними відносинами. У сім'ях, де дорослі часто сваряться і лаються, агресивно самостверджуючись в присутності дитини, працює так звана «модель навчання». Діти засвоюють і надалі застосовують її в повсякденному житті як спосіб справлятися з ситуацією. Таким чином, одна модель поведінки може передаватися з покоління в покоління. Сама по собі фруструюча і тривожна атмосфера сім'ї змушує дитину захищатися, вести себе агресивно. У таких сім'ях практично відсутня взаємна підтримка і близькі стосунки. Діти з сімей, в яких практикується

насильство, оцінюють насильницькі ситуації інакше, ніж діти у яких насилля у сім'ї відсутнє. Наприклад, дитина, що звикла до насильницького «спілкування», підвищений тон оцінює як нормальний.

На думку цієї дослідниці, вчителі в сьогodнішній ситуації виявляються практично в змозі тримати під контролем шкільне життя поза уроками і далі шкільних коридорів. У підсумку, в школі є потенційні можливості для зловживань старших і більш сильних учнів по найменших і більше слабких.

Отже, булінг визначають як соціальні взаємини, у яких одна людина час від часу піддаються нападам іншої людини (або декількох кривдників) протягом тривалого періоду (декількох місяців), що викликає у жертви стан тривоги, страху.

Основні риси цькування:

- систематичність (повторюваність);
- наявність ворога, потерпілого (жертви булінгу) і спостерігачів;

Дослідження підліткової агресії неможливо поза дослідженням феномена угруповань підлітків. Особливе значення при цьому набуває специфічність підліткової і юнацької субкультури, яку визначають як культуру юного покоління, що включає в себе загальний стиль життя, поведінки, групових вимог, цінностей та стереотипів. В результаті вивчення творів сучасної підліткової субкультури, можна виділити досить точні "відбитки" агресії, які, в тому числі, містяться в «садиських віршах», рок-музиці і т.д.

Вивчення наукових робіт дає можливість визначити основні риси булінгу: систематичність; нерівність фізичних, психічних і соціальних можливостей, які лежать в основі відносин між учасниками, іншими словами агресор займає високе положення; відносини переслідувача і жертви; емоційне приниження, образливі висловлювання та дії щодо думок та поведінки людини, що призводить до виключення її з групи [Ошибка! Источник ссылки не найден.].

Це і є відмінною рисою булінгу від звичайної конфліктної ситуації. У протистоянні учасники рівні, а в булінгу жертва постійно виявляється слабшою, їй складніше себе захистити, проти неї може виступати група. Ще одна характерна риса булінгу – він передбачає свідому поведінку, яка спрямована на те, щоб завдати шкоди і страждань іншій людині.

Жертвами шкільної травлі найчастіше стають: двієчники; круглі відмінники; улюбленці викладачів; на фізичному рівні слабкі діти; діти, які знаходяться під гіперопікою батьків; ябеди; діти вчителів; діти, які страждають хворобами (інвалідність), або вадами, що вирізняють їх з колективу; не мають сучасних електронних новинок або ж мають дороги з них, важкодоступні іншим дітям; вундеркінди; діти з нетривіальним світоглядом («білі ворони»); діти малозабезпечених (бідних) батьків; представники національних меншин; представники сексуальних меншин[4].

Як показує практика, за своєю природою шкільний булінг є важким, системним і комплексним суспільно-психологічним явищем, що розвивається в ситуації ворожості, страху, конфліктності. Він, звичайно, проявляється в позаурочний час в тих місцях, де контроль з боку дорослих менший або в принципі відсутній. Це можуть бути сходи, туалети, коридори, роздягальні, спортивний майданчик, двір школи або позашкільна територія.

Для нашого дослідження цінною є думка вченого Ю. Савельєва[5], який вважає, що булінгу можна навчитися. Стати агресором або жертвою можна, регулярно споглядаючи моделі відповідної поведінки серед дорослих, по телебаченню, в сім'ї, групі ровесників тощо.

Опитування дослідниками булінгу в освітньому середовищі вчителів продемонструвало, що серед найбільш важливих причин булінгу вагомими є наступні: боротьба за першість; зіткнення різних субкультур, інтолерантність до цінностей, поглядів; заздрість; злість; відсутність насиченого подіями дозвілля.

Інші причини булінгу є також необхідними і визначальними. Деякі особистісні властивості і моделі поведінки в цілому з впливом соціального оточення, зневагою проявів насильства з боку вчителів також сприяють появі шкільного цькування.

Досвід агресивної поведінки має суттєвий вплив на розвиток особистості та формування «Я-ідеї» підлітка, його самооцінки і сприйняття самого себе. Булінг слід вивчати як елемент антисоціальної та агресивної поведінки. Вчені також з'ясували, що хлопці, які були зачинателями булінгу в школі вчетверо частіше ставали порушниками закону в дорослому житті по співвідношенню з тими, що не вчиняли подібного.

Опитування вчителів також продемонструвало, що стан справ з булінгом загострює ряд взаємопов'язаних причин:

- відсутність загальнодержавної програми по протидії насильства в шкільному середовищі (є лише місцеві програми «Стоп насильство!», здійснювані в складі загальних всеохоплюючих місцевих програм);

- недостатня координація роботи освітніх організацій і соцзкладів;

- недостатня кількість методичних програм роботи з буллі і жертвою цькування;

- тенденція приховувати про варіанти насильства (з боку всіх учасників, але з різних причин - жертви, ворога, батьків, викладачів) відсутній досвід дієвого вирішення проблеми насильства в освітньому середовищі.

Отже, в числі звичайних ознак булінгу виділяються наступні: це насильницька поведінка, що має систематичний характер. Булінг має свою певну структуру, характеризується дисбалансом сил сторін. У булінгу постійно присутній агресор (булер) і жертва (потерпілий), також можуть бути спостерігачі (очевидці і/або безпосередні свідки інциденту булінгу). Дисбаланс меж кривдником та жертвою полягає в різниці у фізичному розвитку, рівні

соціально-психологічної адаптованості, соціальному статусі, стані здоров'я, ментальному розвитку тощо. Цькування зазнають найменш захищені учні, які не можуть за себе постояти. При здійсненні булінгу спостерігається певний умисел заподіяти психологічну і / або фізичну шкоду, образити, залякати, підкорити потерпілого інтересам ворога і / або викликати соціальну ізоляцію потерпілого.

Серед наслідків булінгу виділяються наступні. У потерпілих від булінгу можуть проявлятися різні ознаки: соматична слабкість, підвищена тривожність, регресивність, низька самооцінка, невпевненість у собі. В юному і зрілому віці вони нерідко зазнають труднощів у встановленні близьких контактів з іншими людьми.

Ті, хто стали свідками булінгу, в зрілому віці нерідко виявляють відсутність співчуття до жертв насильства, займають позицію невторчання і ігнорування випадків агресивної, насильницької поведінки. Наприклад, подібні люди не викликають органів охорони правопорядку при такій події, якщо бачать сутичку, пограбування, вбивство.

Як підкреслює П. Рандолл[6], зрозуміло, що жодна дитина не народжується з якимось особливим геном булінгу, який очікує відповідні обставини, щоб почати свою руйнівну дію. Більша частина усвідомлює, що людина, яка поводить себе подібним чином, є результатом важких соціальних процесів, які через неідеальне навчання і виховання формують антисоціальну особистість, яка схильна до агресивної маніпуляції іншими людьми, зазвичай, слабкіше за себе. Вчений переконаний, що до того часу, поки моделі соціалізації будуть недосконалими та такими, що є не відповідають розвитку сучасного суспільства, будуть виховуватися люди, які стануть булерами в школі, на робочому місці, в сім'ї. У підсумку, шкільний булінг є складовою

антисоціальної та агресивної поведінки, поширеним в шкільному середовищі підвидом насильства.

Об'єднує всіх жертв одна риса: найчастіше об'єктами насильства стають діти і учні, які мають підвищену чутливість, що проявляють свою «слабкість» (страх, образу або злість). Їх реакція відповідає очікуванням агресорів, породжуючи шукане почуття переваги.

Соціальна структура булінгу, зазвичай, має три елементи, а саме: переслідувач (булер), жертва і спостерігає. Учасники булінгу можуть виступати у таких ролях:

- переслідувач;
- потерпілий від цькування;

Хлопчаки частіше постають жертвами шкільної травлі. Способи травлі розрізняють залежно від статі жертви: хлопчаків частіше б'ють, а про дівчат однокласниці, зазвичай, розпускають плітки(неправдиву інформацію), їх бойкотують, уникають або маніпулюють дружбою[7].

У сучасній науці існує кілька підходів до дослідження булінгу. Одні дослідники сконцентровані на пошуку і визначенні особистісних характеристик, притаманних особі булі і його жертві. Решта намагаються вивчати булінг як суспільно-психічний феномен[19].

Наслідками булінгу є емоційні труднощі, і кривдники, і жертви булінгу не можуть у подальшому ефективно будувати відносини з людьми, мають труднощі психоемоційного розвитку. Вони вимагатимуть підтримки дорослих, які допомогли б їм розвинути здорові відносини з людьми не лише в школі, а й протягом усього їхнього майбутнього життя.

При цьому, діти, які стали жертвами шкільного насильства, страждають від низької самооцінки, депресивних станів, хвилювання, нервозності. Жорстокість породжує у дітей почуття провини, невпевненість у собі, сприяє

формуванню психічних комплексів і в істотній мірі деформує процес соціалізації. Як підсумок, в особистості дитини можуть сформуватися і негативні якості, подібні як: злість, ворожість, безцільність буття.

1.2. Аналіз підходів до підліткового булінгу у зарубіжній і вітчизняній психологічній науці

У кожному віці є свої особливості, які впливають на поведінку і світогляд людей. Підлітковий вік – довгий перехідний період, в якому відбувається ряд фізичних змін, пов'язаних із статевим дозріванням і входженням у доросле життя.

Як вказує Н. Платонова, перехід до підліткового періоду супроводжується підлітковою кризою, коли навчальна діяльність перестає надавати той вплив на розвиток, який вона мала в попередній період, а провідним видом діяльності вже стає особистісно-інтимне спілкування[8].

У підлітковому віці дуже важливим є прагнення знайти вірного друга, уникнути ізоляції, як у класі, так і в малому колективі. В. Лаптева зазначає, що на цьому віковому етапі йде переоцінка своїх можливостей, реалізація яких передбачається у віддаленому майбутньому. Відносини з однолітками для підлітка є однією з найбільш значущих життєвих цінностей, а соціальна позиція, яку він займає у класі, багато в чому визначає його соціальне благополуччя. Досвід переживання шкільного цькування є травмуючим і негативно позначається на розвитку особистості підлітка, формуванні його Я-концепції, самооцінці і уявленні про себе, а також на системі цінностей і розвитку комунікативних стратегій.

Важливою особливістю перехідного віку виділяють кризу ідентичності або «плутанину ролей». Підліток активно «приміряє» на себе різні соціальні ролі, визначає вимоги, можливості і права, властиві кожному новому образу.

З точки зору Ф. Райса, який вказує, що для підлітків характерна саморуйнівна поведінка, згідно з дослідженнями американських психологів, інстинкт самозбереження остаточно формується у людини тільки до 30 років. Підліток 12-14 років прагне до бунту, бажає, щоб його помітили, про нього говорили, особливо бурхливо він протиставляє себе дорослим, щоб «перегризти пуповину дитинства». І якщо це йому вдається, то можна стверджувати, що [9].

Т. Бурмінська у своїх працях зазначає, що якщо ж підлітка утримувати від пубертатного бунту, відбувається так званий процес заморожки, тобто батьки, педагоги та інші вихователі, прагнучи зробити підлітка милим і слухняним, заганяють його в певну поведінкову капсулу, відкладаючи на потім протестну поведінку. Підліток, якого таким чином «заморозили», будучи вже сформованим юнаком, проявить себе з негативної сторони і буде бунтувати до тих пір, поки не відновить баланс між особистісними потребами і соціальними очікуваннями[18].

Основними причинами формування ненормативної (деструктивної) агресії підлітків є: недосконалі взаємини в сім'ї, з однолітками, вплив засобів масової інформації, недостатність навичок поведінки, способів саморегуляції, недостатній професіоналізм психологів, педагогів освітніх установ з попередження насильницьких проявів у підлітків.

Виходячи з точки зору А. Бандури, під взаємозв'язком особливостей розвитку особистості підлітків і формами агресивних реакцій слід розуміти взаємообумовленість і взаємозалежність прогресивно спрямованого та соціально обумовленого процесу розгортання особистісної сутності підлітка і

широкого спектра агресивних реакцій, спрямованих на реалізацію «Я-концепції».

Для підлітка шкільний клас є однією з основних соціально значимих груп. По-перше, це офіційна (формальна група), яка має офіційний статус, права та обов'язки своїх членів, а також визначає головний санкціонований вид діяльності – навчання. По-друге, клас одночасно є і неформальною (неофіційною) групою, яка розвивається спонтанно, незалежно і для кожного свого члена може бути або референтною, або не значимою.

Як тільки діти і підлітки виявляються серед собі подібних, вони занурюються в іншу реальність. В. Денисов[10] у своїх працях зазначає, що поведінкові норми і ідеали, якими керуються підлітки, втрачають свою силу. Їх поведінка визначається групою. Усі їх дії, слова й прагнення модифікуються під впливом динаміки та ідей групи, до якої вони входять. Вони відчують себе персонажами іншого світу. Включившись в життя цієї спільності або групи, діти вигадують особливий світ, несхожий на реальний. Його відмінною рисою є контраст по відношенню до світу дорослих. Перебуваючи в групі, дітям починає здаватися, що вони в змозі підкорити собі світ.

У зв'язку з тим, що підлітковий вік є гострим переходом від дитинства до дорослішання, в цей період переплітаються суперечливі тенденції становлення особистості підлітка: негативні прояви, дисгармонійність у відносинах з оточуючими і підвищена конфліктність.

Г. Кіреєв вказує, що у підлітковому віці агресивний стан стимулюється не тільки відставанням в особистісному розвитку, а й недостатнім життєвим досвідом . Підлітки копіюють поведінку дорослих, передчасно дорослішають, що провокує недоліки поведінки: грубість, нестриманість, зарозумілість, негативне ставлення до навчання, конфлікти з оточуючими. Неадекватні

віковим особливостям школярів виховні впливи викликають у них опір, накопичується негативний досвід, що посилює особистісні недоліки.

Дорослішання підлітка необхідно відзначати, вказуючи на його відповідальність за себе і свою діяльність, вчити розрізняти справжню і помилкову красу людини, виховувати несприйнятливність до негативного вчинку, формувати колективізм і попереджати егоїстичність, формуючи адекватну самооцінку.

Критичне ставлення до підлітка з боку дорослих провокує його до раптових спалахів агресії і обурення, які, в свою чергу, можуть викликати відхилення в розвитку особистості підлітка. Нестабільний емоційний стан може стати причиною ускладнення особистісного розвитку у зв'язку з тим, що підліток фіксується на проблемах у спілкуванні, не знаходячи компенсаторної позитивної підтримки з боку оточуючих, що може призвести до зниження цінності спілкування, сприйняттю спілкування як фруструючої ситуації або відходу від спілкування взагалі.

За спостереженнями американських психологів (Пеллегріні і Бартіні 2001), у 10-12-річних хлопчиків булінг найсильніше виражений на початку навчального року, коли хлопчики енергійно борються за місце в груповій ієрархії, пізніше, коли цей процес завершено і ієрархія сформована, булінг слабшає. Кожен знає своє місце[11].

Статеві (гендерні) особливості булінгу пов'язані не стільки з підвищеною агресивністю хлопчиків як таких (агресивних за своєю природою хлопчиків значно менше, ніж прийнято думати), скільки з особливостями хлоп'ячої нормативної культури, яка помітно змінюється з віком. У середовищі маленьких хлопчиків фізична агресія, як правило, тягне за собою непопулярність і соціальне відторгнення з боку однолітків.

У молодших підлітків становище змінюється: «крутизна» і агресивність сприяють підвищенню статусу хлопчика у однолітків своєї статі, а потім і у дівчаток. Численні крос-культурні дослідження показують, що більш напористі хлопчики користуються великим успіхом у дівчаток, раніше набувають сексуальний досвід і т.д.

Хлопчики і дівчатка користуються різними формами булінгу. При цьому, особливо небезпечний, за твердженням британських психологів, булінг з боку дівчаток. Валері Бесаг (Valerie Besag), яка проводила моніторинг поведінки 11 річних випускників початкової школи протягом 16 місяців, виявила, що, якщо хлопчики, обираючи якусь дитину «цапом-відбувайлом», демонструють лише свою фізичну перевагу, то дівчатка починають проти своїх жертв справжню психологічну війну[12].

Плітки, вербальні образи і бойкоти є найчастіше зустрічаються формами булінгу серед дівчаток. Такі повторювані образливі дії можуть завдати шкоди фізичному та емоційному розвитку дитини, проти якого це спрямовано. Психологи виявили, що у дітей, які зазнали булінгу з боку групи дівчаток, в майбутньому спостерігаються труднощі в побутових відносинах, вони схильні до гіперопіки власних дітей і часто стають жертвами булінгу на робочому місці.

Таким чином, дослідження як зарубіжних (Д. Лейн, Д. Олвеус), так і російських (І. С. Кон, О. А. Маланцева) [18] вчених, що займаються вивченням гендерних особливостей, дозволяють виділити наступні помітні ознаки булінгу в підлітковому віці:

- відмінності у формах прояву у представників жіночої та чоловічої статі;
- булінг у представників чоловічої статі пов'язаний, насамперед, з боротьбою за владу;
- булінг з боку дівчаток більш персоналізований, психологічно спрямований і набагато більш емоційно-деструктивний.

С. Хассен вказує на те, що прояви жорстоких відносин у підлітковому середовищі різноманітні: від невинних жартів («приколів») на погляд самих жартівників («приколістів»), до цькування і важких насильницьких дій, які можуть закінчуватися замахом на вбивство і самим вбивством[17].

Отже, підлітковий період являє собою групу підвищеного ризику для виникнення й загострення відхилень в силу біосоціопсихологічних особливостей віку, що є сенситивним періодом для прояву агресивності. Не заперечуючи можливого впливу біологічних і генетичних факторів на становлення агресивності, як риси особистостями приєднуємося до точки зору, згідно з якою агресія є результатом навчання, і на її формування впливають найрізноманітніші ситуаційні, соціальні та когнітивні фактори: недосконалі взаємини в сім'ї, з однолітками, вплив засобів масової інформації, недостатність навичок поведінки, способів саморегуляції.

До вікових особливостей, які обумовлюють збільшення рівня агресивності у неповнолітніх, також відносяться загострення акцентуацій характеру, та посилююча фізична активність, яка може виражатися в задирливості, пошкоджені речей та предметів[13].

Варто також вказати на активне прагнення дітей цього віку на увагу, розуміння та довіру дорослих. Учні намагаються грати певну соціальну роль не лише в числі ровесників, та й в числі дорослих, виявляти соціальну активність, яку дорослі не завжди підтримують. В результаті цього процесу, наражаючись на психологічні бар'єри, не знаходячи порозуміння у оточуючих і родини, вони пробують перебороти це через агресивну поведінку.

В період середини підліткового періоду агресивна поведінка має тенденцію до зниження, як результат зростаючих соціальних навичок і саморегуляції.

І. Г. Малкіна-Пих у своїй роботі, посилаючись на Л. Лоубер і Д. Хей, відзначає, що в підлітковому і юнацькому віці агресивна поведінка змінюється за силою і характером прояву[14].

Також відбувається зміна різновиду булінгу, набуваючи нових агресивніших проявів, таких як вимагання, залякування, піддорування сексуального характеру. Особлива зміна в цьому процесі полягає і в тому, що агресія і насильство набувають такого характеру як до більшої соціальної організації. У такі групи входять ті підлітки, які відчувають соціальну ізоляцію з боку інших менш агресивних однолітків, а та дуже агресивні особистості, на яких припадає більшість підліткової агресії, у тому числі такі як бійка між протилежними сторонами конфлікту. Варто зазначити, що підлітки у яких ступінь насильства є значно вищим, залишаються такими протягом певного довготривалого періоду. На основі досліджень стійкості агресивності серед осіб які представлені хлопцями Д. Ольвеус встановив, що агресія майже настільки ж стабільна, як інтелект, навіть протягом значного періоду. З цього випливає, що агресія в ранньому віці – це проблема, яку після певного періоду часу діти не зможуть подолати, якщо тільки не відбувається звернення до спеціаліста для корекції поведінки[16].

Довготривале посилення агресії супроводжується поетапним збільшенням ступеня жорстокості таких дій в дитячо-юнацький період, тоді як короткочасне посилення агресії означає стрімке підвищення кількості прояву булінгу по відношенню до свої однолітків у тих індивідів, які в більш пізньому віці лише починають проявляти булінг.

Т. Моффіт та інші наукові дослідники підтвердили, що 73% хлопчиків-підлітків, звинувачених у скоєнні насильницьких діянь, вже починають проявлятися з дитячого віку яскраво демонстрували асоціальну (осудливу)

поведінку. Правильне і те твердження, що булери можуть набути схильність до агресії, не маючи агресивного минулого[15].

Отже, більшість вчених фіксують переконливі дані про те, що на міжособистісному рівні значна частка школярів, які проявляють насильство, і раніше демонструвала слабкі і / або помірні форми агресії.

Висновки до першого розділу

Проаналізувавши психологічну літературу з даної проблеми ми зробили висновки, що булінг у освітньому середовищі – це тривалий процес жорстокого фізичного або психічного ставлення з боку одного учня або групи до іншого, з метою нашкодити або викликати страх шляхом погрози.

Перші публікації на тему булінгу були здійснені скандинавськими вченими Д. Олвеусом, Е. Руланном. Д. Олвеус у своїх працях вказує, що булінг – це дисбаланс сили і влади. Е. Руланн зазначає, що метою булінгу є заподіяння жертві шкоди. У вітчизняних дослідженнях ця проблема знайшла своє відображення в роботах І.С. Кона. Згідно аналізу наукових публікацій та солідаризуючись з науковцями вважаємо, що булінг є вкрай негативним явищем, яке досить складно викоринити із процесів навчання та виховання.

Підлітковий період являє собою групу підвищеного ризику для виникнення й загострення відхилень в силу біосоціопсихологічних особливостей віку, і є сенситивним періодом для прояву агресивності. Не заперечуючи можливого впливу біологічних і генетичних факторів на становлення агресивності, як риси особистості, ми приєднуємося до точки зору, згідно з якою агресія є результатом навчання, і на її формування впливають найрізноманітніші ситуаційні, соціальні та когнітивні фактори: недосконалі взаємини в сім'ї, з однолітками, вплив засобів масової інформації, недостатність

навичок поведінки, способів саморегуляції. Міжособистісне підліткове насильство серед учнів певним чином можна визнати нормою поведінки. Саме поведінка таких індивідів й представляє особливий інтерес для дослідників.

Таким чином, булінг в освітньому середовищі носить тривалий і систематичний характер і має різні форми прояву.

Також відзначимо, що з-поміж усіх інших категорій представників освітнього середовища саме підлітки являють собою найбільш вразливу категорію щодо булінгу: в процесі свого розвитку вони соціалізуються, формують власну систему сприйняття світу, визначають свої цінності та пріоритети, навчаються різним моделям поведінки, а булінг, на жаль, стає однією з таких моделей. Перехід до підліткового періоду супроводжується підлітковою кризою, коли навчальна діяльність перестає надавати той вплив на розвиток, який вона мала в попередній період, а провідним видом діяльності вже стає особистісно-інтимне спілкування.

РОЗДІЛ ІІ. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ПРОЯВІВ БУЛІНГУ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

2.1. Методичне забезпечення експериментального дослідження.

Для більш обґрунтованого і точного виявлення булінгу в психології використовують ряд методик, які дають змогу отримати емпіричні показники й дати їм якісну та кількісну оцінку.

В експериментальному дослідженні взяли участь 130 учнів 6-8-х класів, середній вік яких складає 13 років, які навчаються у ССШ № 1 та ЗОШ №18. З них 70 дівчат та 60 хлопців.

З метою виявлення поширеності насильницьких проявів серед підлітків ми використовували батарею методик, які були апробовані науковцями на великих групах школярів, пройшли оцінку на валідність і дають змогу отримати інформацію про середні величини та закономірності розподілу показників, які вивчаються.

Для експериментального дослідження булінгу у підлітковому віці, ми скористалися підбіркою методик, запропонованих В. Вишневською та М. Бутовською.

1. Опитувальник Д. Кроуна – Д. Марлоу «Шкала соціальної бажаності».
2. Методика А. Басса – А. Дарки (адаптація О. К. Осницького) «Визначення показників та форм агресії».
3. Модифікована методика Л. Сакса – В. Леви «Незакінчені речення» для діагностики уявлення дитини про насилля.
4. Анкета схильності до булінгу Л. Н. Луговської.

5. Анкета «Проблема шкільного насильства» (модифікована О. Герженій).

Коротка характеристика методик:

Опитувальник Д. Кроуна – Д. Марлоу «Шкала соціальної бажаності»

Мета: діагностика мотивації схвалення та схильності до відповідних спотворень відповідей у тестах при вивченні бажаних середовищних і міжособистісних впливів.

Віковий діапазон: молодший шкільний і середній шкільний вік (8-12 років).

Опитувальник розроблено Д. Кроуном і Д. Марлоу в 1960 р. для діагностики мотивації схвалення. Опитувальник складається з 20 тверджень, з кожним з яких випробуваний повинен висловити згоду або незгоду.

Кожна відповідь, що співпадає з ключем, оцінюється в 1 бал. Підсумковий показник мотивації схвалення отримують підсумовуванням всіх балів. Цей показник характеризує мотиваційну структуру суб'єкта і, зокрема, ступінь його залежності від сприятливих оцінок з боку інших людей, його вразливості і чутливості до міжособистісних впливів. Іншими словами, шкала дозволяє отримати непряму міру потреби людини в схваленні з боку інших людей. Чим вище підсумковий показник, тим вище мотивація схвалення, а отже і вище готовність людини представити себе перед іншими як повністю відповідним соціальним нормам. Низькі показники можуть свідчити як про неприйняття традиційних норм, так і про зайву вимогливість до себе.

Автори шкали керувалися прагненням розробити інструмент, вільний від відомої фіксованості на патологічних симптомах, що в тій чи іншій мірі притаманне раніше створеним шкалами. Крім того, було поставлено завдання диференціації зміст тверджень від впливу власне мотивів. Є дані про досить високу валідність та надійність розробленої шкали.

Методика А. Басса – А. Дарки (адаптація О. К. Осницького)

«Визначення показників та форм агресії»

Мета: дослідження рівня прояву основних форм агресії і ворожих реакцій.

Віковий діапазон: від 13 років і старше.

Опитувальник складається з 75 тверджень, на які досліджуваний відповідає «так» або «ні». Кожне з тверджень відноситься до одного з восьми індексів форм агресивних чи ворожих реакцій. За кількістю збігів відповідей з ключем підраховуються індекси різних форм агресивності і ворожих реакцій.

При складанні опитувальника використовувалися такі принципи:

1. Питання може відноситися тільки до однієї форми агресії.
2. Питання формулюються таким чином, щоб найбільшою мірою послабити вплив суспільного схвалення відповіді на питання.

Шкали:

- фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи;
- вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму (сварки, крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (докори, погрози, прокляття, лайка, насмішки);
- непряма агресія – агресія, направлена опосередковано, непрямо на іншу людину (плітки, злобні жарти), а також агресія, яка ні на кого не направлена (вибухи люті, крики, тупання ногами, биття кулаками по столу тощо);
- роздратування – готовність при найменшому збудженні проявляти запальність, різкість, грубість;
- негативізм – опозиційні реакції, направлені проти авторитету і керівництва (від пасивного опору до активної боротьби проти сталих законів і правил);

- образа – заздрість і ненависть до тих, хто оточує, обумовлена відчуттям гіркоти, гніву на весь світ за дійсні або уявні страждання;
- підозрілість – недовіра і обережність до людей, засновані на переконанні, що оточуючі мають намір заподіяти шкоду;
- почуття провини (аутоагресія) – виражається різними формами поведінки, які зазвичай забороняються (нормами суспільства), ступенем переконаності людини в тому, що вона є поганою людиною і здійснює неправильні вчинки.

Відповіді оцінюються по восьми зазначеним шкалами.

Опитувальник не вільний від мотиваційних спотворень (наприклад, у зв'язку з соціальною бажаністю), тому вимагає додаткової перевірки на надійність отриманих результатів (або за допомогою ретесту, або за допомогою інших методик).

**Модифікована методика Л. Сакса – В. Леви «Незакінчені речення»
для діагностики уявлення дитини про насилля**

Мета: діагностика когнітивного, емоційного та поведінкового аспекту уявлень дитини про насильство.

Віковий діапазон: підлітки і ранній юнацький вік.

Методика може проводитися як індивідуально, так і в групі. Кожній дитині дається бланк з пропозиціями, які потрібно закінчити.

За допомогою даної методики можна діагностувати три найважливіших параметра, а саме:

- 1) яке уявлення дитина має про насильство як про явище;
- 2) з якими емоціями доводиться стикатися дитині та з чим пов'язані ці емоції;
- 3) яка поведінка є прийнятною для дитини в ситуації насильства.

Анкета схильності до булінгу Л. Н. Луговської.

Мета: діагностика схильності до насильницької поведінки.

Віковий діапазон: молодший шкільний та середній шкільний вік.

Анкета складається з 15 запитань і містить по декілька варіантів відповідей.

Дана методика допомагає діагностувати, де саме зіштовхуються діти з насиллям (можливий варіант і школа і сім'я), дозволяє визначити схильність до булінгу і які способи для його реалізації обираються (фізичне, емоційне, сексуальне і т.д).

Анкета «Проблема шкільного насильства», модифікована О. Герженій).

Мета: діагностика насильницьких проявів серед школярів раннього юнацького віку.

Віковий діапазон: підлітковий та ранній юнацький вік.

Анкета складається з 13 питань та 1 відкритого варіанта відповіді. Дана анкета може використовуватися як і в груповому варіанті, так і в індивідуальній роботі. Анкета дозволяє визначити ставлення та уявлення досліджуваного щодо явищ насилля.

Вищезазначений комплекс методик був використаний відповідно до завдань магістерської роботи. Це дозволяє перейти до вивчення особливостей виявлення проявів булінгу в підлітковому віці.

2.2. Аналіз результатів вивчення проявів булінгу в освітньому середовищі.

Експериментальне дослідження проводилося на базі КУ ССШ І-ІІІ ступенів №1 та ЗОШ № 18 м. Суми. В експериментальному дослідженні взяли участь 130 учнів 6-8-х класів, середній вік яких складає 13 років. З них 70 дівчат та 60 хлопців.

За допомогою опитувальника Д. Кроуна – Д. Марлоу «Шкала соціальної бажаності», метою якої є діагностика мотивації схвалення та схильності до відповідних спотворень відповідей у тестах, дозволив нам виключити 11 респондентів із загальної вибірки, результати відповідей яких виявилися соціально бажаними і тому – сумнівними.

Бланки відповідей даних обстежуваних надалі не розглядаються, оскільки результати їх відповідей не є достовірними.

Наступною була проведена методика А. Басса – А. Дарки (адаптація О. К. Осницького), спрямована на визначення переважаючих форм агресії.

За даною методикою дослідження проводилося за восьма параметрами:

1. Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи.
2. Вербальна агресія – вираз негативних почуттів як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (погроза, прокляття, лайка).
3. Непряма агресія – агресія спрямована на іншу особу – злобні плітки, жарти, також агресія, яка ні на кого не спрямована – вибух люті, що виявляється в крику, тупання ногами, биття кулаками по столу і т. п.
4. Роздратування – готовність при найменшому порушенні до прояву запальності, різкості, грубості.

5. Негативізм – опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету або керівництва; це поведінка може наростати від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів.

6. Образа – заздрість і ненависть до оточуючих, обумовлені почуттям гіркоти, гніву на весь світ за дійсні або уявні страждання.

7. Підозрілість – недовіра і обережність по відношенню до людей, засновані на переконанні, що оточуючі мають намір заподіяти шкоду.

8. Почуття провини – виражає можливе переконання обстежуваного в тому, що він є поганою людиною, надходить злобливо, наявність у нього каяття совісті.

Результати досліджені представлені в таблиці 2.1. та відображено на рис. 2.1. Дані свідчать, що у школярів підліткового віку на першому місці знаходиться вербальна агресія (у 36,1% респондентів), другою за значущістю у школярів є фізична агресія (наявна у 26,9% досліджуваних). У незначній кількості досліджуваних переважають наступні види агресії: непрямая (12,6%), роздратування (10,9%) та розкаяння совісті або аутоагресія (7,9%). У чотирьох осіб переважає підозрілість, у двох школярів (1,7%) – образа, а у однієї особи (0,8%) – негативізм. Тобто такі форми агресії є не поширеними серед школярів підліткового віку, а найбільш поширеними є: використання фізичної сили проти іншої особи, вираз негативних почуттів як через форму, так і через зміст словесних відповідей, агресія спрямована на іншу особу – злобні плітки, жарти, також агресія, яка ні на кого не спрямована – вибух люті, що виявляється в крику, тупання ногами, биття кулаками по столу, тощо.

Таблиця 2.1

**Результати дослідження показників форм агресії у школярів
підліткового віку (%)**

N=119

Види агресій	Показники агресії	
	Абс.	%
Фізична агресія	32	26,9
Непряма агресія	15	12,6
Роздратування	13	10,9
Негативізм	1	0,8
Образа	2	1,7
Підозрілість	4	3,4
Вербальна агресія	43	36,1
Розкаяння совісті (аутоагресія)	9	7,6

Отже, отримані результати свідчать, що у дівчат переважає вербальна агресія (у 49,2% досліджуваних), тобто дівчата найчастіше виражають негативні почуття як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (погроза, прокляття, лайка). Також у значної кількості переважає непряма агресія (21,3% дівчат), тобто це вид агресії, що спрямований на іншу особу – злобні плітки, жарти, також агресія, яка ні на кого не спрямована – вибух люті, що виявляється в крику, тупання ногами, биття кулаками по столу і т. п. Тобто сюди відносяться такі види булінгу як плітки, вербальні образи і бойкоти. У хлопців переважає фізична агресія (у 50% досліджуваних), тобто

хлопці схильні виражати свою агресію через використання фізичної сили проти іншої особи.

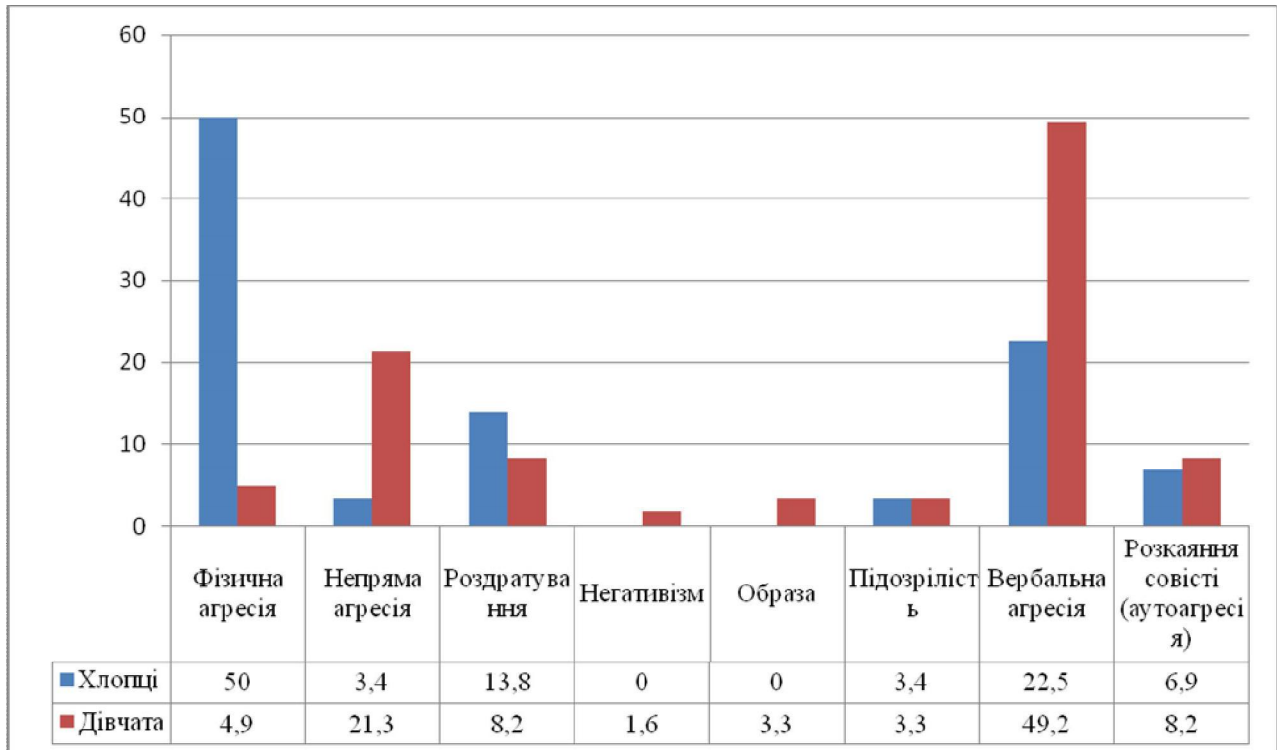


Рис.2.1. Показники агресивності серед школярів підліткового віку (%)

Слід зазначити, що у хлопців відсутні такі види агресії як негативізм, тобто опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету або керівництва; це поведінка може наростати від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів, та образа, тобто заздрість і ненависть до оточуючих, обумовлені почуттям гіркоти, гніву на весь світ за дійсні або уявні страждання. У групі дівчат дані види також займають невеликий процент (1,6% і 3,3% відповідно). Також слід зазначити, що у обох групах лише у незначній кількості осіб (у 8,2% дівчат та 6,9% хлопців) присутнє почуття провини, тобто можливе переконання досліджуваного в тому, що він є поганою людиною, надходить злобливо, наявність у нього каяття совісті.

Таким чином, отримані дані дозволили виявити відмінності між дівчатами та хлопцями підліткового віку насамперед за показниками агресивності.

Наступною є модифікована методика Л. Сакса – В. Леві «Незакінчені речення». Метою даної методики є діагностика когнітивного, емоційного та поведінкового аспекту уявлень дитини про насильство.

Проаналізувавши відповіді на запитання респондентів, та розподіливши їх по відповідним аспектам були отримані наступні результати: уявлення обстежуваних щодо насилля в школі носять більше негативний, чим позитивний характер. Із загальної кількості досліджуваних 119 осіб:

1. 29 осіб (24,4%) мають схильність до прояву насилля, вважають себе лідерами класу, є «авторитетом» для інших, з них 14 хлопців (11,8%) та 15 дівчат (12,6%).

2. У 26 осіб (21,8%) були виявлені зовсім протилежні результати, а саме відсутність схильності до прояву насилля, з них 15 хлопців (12,6%) та 11 дівчат (9,2%). Але, в свою чергу, вони потерпають від насилля в школі, вважають себе аутсайдерами класу, не впевнені у собі, не мають бажання контактувати з однокласниками.

3. У 53 осіб (44,5%), з них у 25 хлопців (21%) та 28 дівчат (23,5%), спостерігається тенденція до схильності проявлення насилля лише у тому випадку, коли це погрожує їх життю або суперечить правам. В класі вони почувають себе впевнено, контактують з однолітками, знаходяться в гарних стосунках з ними.

4. Слід зазначити, що 11 респондентів (9,2%) не визнають будь-який прояв насилля, байдуже відносяться до «життя» класу, мало зацікавлені у своєму положенні серед однолітків, з них 4 хлопців (3,3%) та 7 дівчат (5,9%).

Таким чином, дані свідчать, що у дівчат та хлопців в однаковій мірі проявляється схильність до насилля та бажання бути лідером класу. Але хлопці

в більшій мірі потерпають від насилля в школі та вважають себе аутсайдерами в класі.

Анкета схильності до булінгу Л. Н. Луговської. Відповідно до структури опитувальника були отримані такі дані. На запитання «Чи спостерігали ви насилля в школі?» більшість респондентів (65,5%) відповіли «так», з них 30,2% хлопців та 35,3% дівчини. З усієї кількості респондентів (119 осіб) 28 школярів (23,5%) стверджують, що до них застосовувалось насилля з боку однокласників, з них 13 хлопців (10,9%) та 15 дівчат (12,6%). На запитання «Якого роду насилля застосовувалось до Вас в школі?» 21 опитуваних (17,6%) вказують, що це було емоційне насилля (глузування, присвоєння кличок, висміювання, приниження в присутності інших дітей, відторгнення, ізоляція, відмова від спілкування з жертвою і т.д., з них 15 дівчат (12,6%) та 6 хлопців (5%), а 7 школярів (5,9%) зазначають, що це було фізичне насилля, тобто проти них використовувалась фізична сила, з них усі 7 хлопці. Дані свідчать, що 12,6% досліджуваних (15 осіб) спостерігали насилля вдома, з них 7 хлопців (5,9%) та 8 дівчат (6,7%). 59,7% респондентів (71 особа, з них 32 хлопці та 39 дівчат) вказують, що спостерігаючи за жорстоким відношенням до будь-кого вони відчують жах, співпереживання і жаль, а 8,4% досліджуваних (10 осіб, з них 7 хлопців та 3 дівчат) вказують, що відчують сором та байдужість. На питання «Чи допускали Ви до кого-небудь насилля?» лише 7,6% (9 осіб, з них 7 хлопців та 2 дівчат) відповіли «так» і вказали, що це було фізичне насилля, і здійснюючи насилля відчували ненависть і гнів. 74,8% (89 осіб, з них 40 хлопців та 49 дівчат) могли б розповісти про ситуацію, пов'язану із насиллям в школі тільки анонімному спеціалісту, всі інші 25,2% (30 осіб, з них 18 хлопців та 12 дівчат) взагалі не відповіли на дане запитання.

Таким чином, дівчата більш підтверджені емоційному виду насилля, а хлопці фізичному виду насилля. Також зважаючи на відповіді можна зробити

висновок, що кількість як жертв, так і кривдників є дещо більша, ніж було вказано під час опитування. Причинами цього може бути небажання учасників розповідати про ситуацію насилля в школі.

Анкета «Проблема шкільного насильства» (модифікована О. Герженій).

Результати дослідження представлені в таблиці 2.2 та відображені на малюнку 2.2.

Таблиця 2.2

Результати дослідження відношення школярів до агресивних проявів

N=119

№	Категорії	Абс.	%
1.	Негативне відношення до насилля	119	100
2.	Обізнаність стосовно явища насилля	56	47,1
3.	Спостерігали насилля в школі	40	33,6
4.	Приймали участь	18	15,1
5.	Переважає психологічне насилля	85	71,4
6.	Переважає фізичне насилля	34	28,6
7.	Потерпають від насилля в школі	18	15,1

Отримані дані свідчать, що 100% досліджуваних (119 осіб, з них 58 хлопців та 61 дівчина) згодні з визначенням: «Насильством є будь-яка дія однієї особи щодо іншої, внаслідок якої завдається шкода фізичному та/або психічному здоров'ю».

47,1% (56 осіб) опитаних школярів на питання «Чи розповідали вам у школі про те, як запобігти насильству, і хто може допомогти?» відповіли

стверджувально і вказали, що дана інформація отримувалася від шкільного психолога та соціального педагога, з них 24 хлопці (20,1%) та 32 дівчини (26,9%).

33,6% (40 осіб) школярів вказали, що спостерігали за бійками в школі, з них 18 хлопців (15,1%) та 32 дівчини (26,9%). 15,1% (18 осіб) брали участь у знуцаннях, з них 14 хлопців (11,8%) та 4 дівчини (3,4%).

На запитання «Які види насилля є найпоширенішими серед учнів?» 71,4% респондентів (85 осіб), з них 26,9% хлопців (32 особи) та 44,5% дівчат (53 особи) вказують, що це було психологічне насилля (глузування, присвоєння кличок, висміювання, приниження в присутності інших дітей, відторгнення, ізоляція, відмова від спілкування з жертвою і т.д.). 28,6% (34 особи), з них 12% хлопців (26 осіб) і 6,7% дівчат (8 осіб) вказують, що це було фізичне насилля (навмисне штовхання чи побиття).

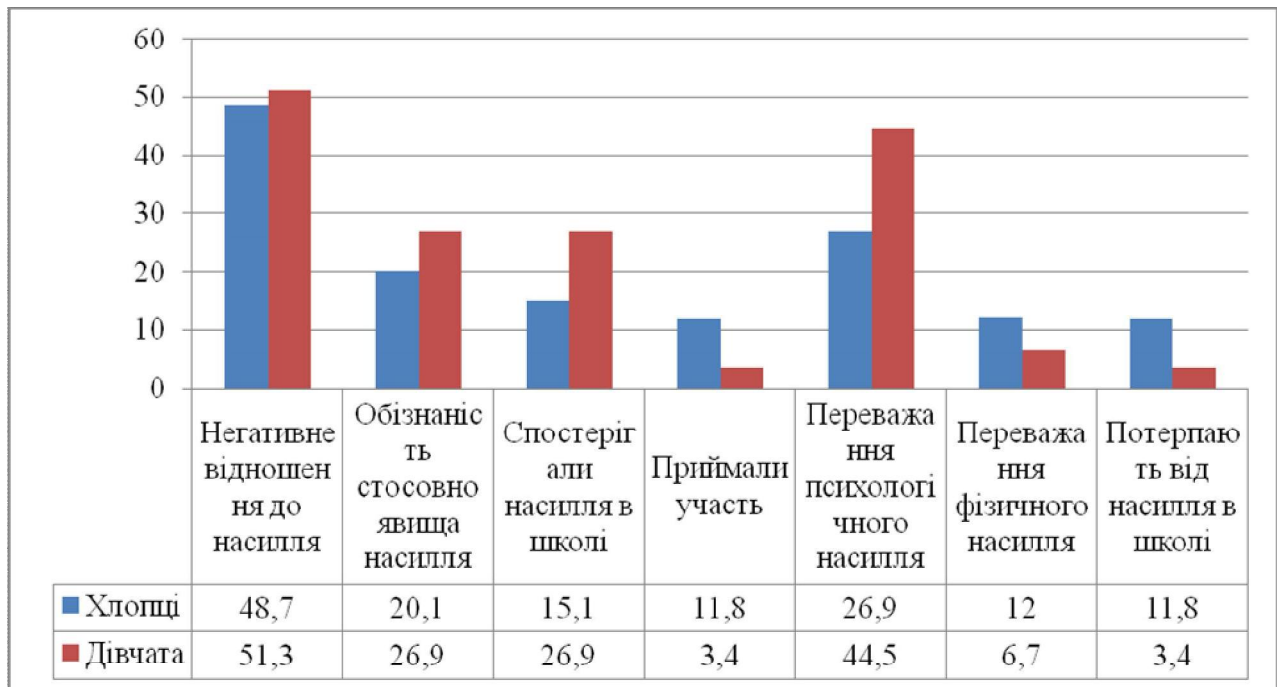


Рис. 2.2. Результати дослідження відношення школярів до агресивних проявів (%)

41,2% респондентів (49 осіб), з них 20,2% хлопців (24 особи) 21% дівчат (25 осіб), вказують, що частіше за все жертвами насилля стають ті діти, які не можуть за себе постояти, є слабшими за інших.

27,7% респондентів (33 особи), з них 10,1% хлопців (12 осіб) та 17,6% дівчат (21 особа), до таких причин віднесли зовнішній вигляд, поведінку та матеріальний статус, тобто, якщо особа чимось відрізняється від інших, то це може посприяти тому, що вона опиниться жертвою насилля з боку однокласників.

Лише 15,1% респондентів (18 осіб), з них 11,8% хлопців (14 осіб) і 3,4% дівчат (4 особи) вказали, що були жертвою насилля серед однолітків, але за допомогою ні до кого не звертався. Причинами цього може бути небажання учасників розповідати про ситуацію насилля в школі.

Зважаючи на відповіді можна зробити висновок, що кількість як жертв, так і кривдників є дещо більша, ніж було вказано під час опитування. Спостерігаючи за респондентами було помічено, що старшокласники не бажають розповідати про явище булінгу у школі, що підтверджує прихованість процесу знущання серед школярів.

Для перевірки припущення про те, що психологічне насилля у підлітків прямо і непрямо проявляється через фізичну і вербальну агресію а аутоагресивні саморуйнівні прояви підліткам властиві у меншій мірі, ми провели порівняльний аналіз. Результати статистичного дослідження представлені в таблиці 2.3.

Результати порівняльного аналізу за критерієм Манна-Уїтні свідчать про наявність статистично значущих відмінностей ($p \leq 0.01$) за показниками «фізична агресія» ($U_{\text{емп}}=873,5$), «непряма агресія» ($U_{\text{емп}}=715$) та «вербальна агресія» ($U_{\text{емп}}=849$).

Таблиця 2.3

Результати порівняльного аналізу за критерієм Манна-Уїтні

N=119

Види агресії	Показники критерію U_{emp}
Фізична агресія	873.5
Непряма агресія	715
Роздратування	1515
Негативізм	1456
Образа	1465
Підозрілість	1735,5
Вербальна агресія	849
Розкаяння совісті (аутоагресія)	1533

Примітка $U_{кр}=1307$ ($p \leq 0.01$); $U_{кр}=1433$ ($p \leq 0.05$)

Таким чином, ми можемо стверджувати, що психологічне насилля у підлітків прямо і непрямо проявляється через фізичну і вербальну агресію; аутоагресивні саморуйнівні прояви підліткам властиві у меншій мірі. Отже, отримані статистичні дані підтверджують нашу гіпотезу.

2.3. Корекційні та профілактичні заходи, спрямовані на зниження проявів булінгу серед підлітків.

Останнім часом проблема шкільного насилля серед школярів набуває все більш гострішої соціальної спрямованості і привертає увагу психологів, педагогів та соціологів, які все більше часу приділяють питанням контролю агресивних проявів і «зниженню» агресивності, особливо юнацької. Сучасна реальність змушує психологів по-новому поглянути на проблему булінгу в суспільстві. Підлітковий вік є дуже важливим для становлення людини. Цей період вкрай нестабільний і важкий. Він більше, ніж інші періоди життя, залежить від умов ситуації соціального середовища, в якому опиняється молода особистість.

Підлітки являються вразливою категорією, оскільки саме в цьому віці формується власна система сприйняття світу, своє ставлення до нього та майбутнього, цінності та пріоритети, а не задоволення потреб в цих сферах може призвести до агресивних реакцій та неадекватної поведінки.

Насилля в школі в наші дні скоріше щоденність, ніж виняток. В нашій країні підлітки живуть сьогодні в епоху стрімкої зміни соціально-економічних умов і політичної напруженості, що часто призводить до посилення проявів агресії з їх боку. Особливості агресивної поведінки, які зачіпають емоційну сферу особистості, сприяють збільшенню морального дисонансу, формуванню стресового і депресивного станів. Високий рівень агресії у підлітків є фактором, що насторожує, оскільки негативно впливає не тільки на навчальну діяльність, взаємини з батьками, друзями, однолітками, індивідуальний розвиток, а й на успішність їх майбутньої особистості.

Більшість вчених дійшла висновку, що початок підліткового віку пов'язана з появою перших статевих ознак. Закінчується підлітковий вік

входженням людини в світ дорослих. Вчений-дослідник даного віку М. Кле у зв'язку з цим зазначає, що підлітковість – віковий період, який виникає з початком пубертату і закінчується з досягненням незалежності у вчинках, тобто коли індивід дозрів емоційно, соціально і володіє мотивацією до виконання ролі дорослого.

Підлітковий вік суперечливим. Це – час досягнень і час певних втрат. Підліткові досягнення пов'язані зі стрімким нарощуванням знань, умінь, становленням моральності і відкриттям «Я», опануванням нової соціальної позиції. Підліткові втрати корелюють зі зникненням дитячого світосприймання, безтурботного і безвідповідального способу життя. Саме тому цей період пов'язаний з сумнівами, пошуками правди у собі та в інших людях.

На сьогоднішній день важливим є розробка заходів, спрямованих на зниження насильницьких проявів серед школярів. Оскільки повне подолання булінгу явно неможливо, бо насильство і погрози – невід'ємна частина нашого світу, мова йде лише про профілактику його найбільш небезпечних наслідків. Найефективніша антибулінгова програма ініційована Д. Ольвеусом в Бергені 20 років тому і успішно застосовується в Норвегії, де їй з 2001 р. надано статус пріоритетної загальнонаціональної програми. Ця програма заснована на 4 базових принципах, що передбачають створення шкільного (а в ідеалі – і домашнього) середовища, що характеризується:

- теплом, позитивним інтересом і залученістю дорослих;
- твердими рамками і обмеженнями неприйнятної поведінки;
- послідовним застосуванням некаральних, нефізичних санкцій за неприйнятну поведінку і порушення правил;
- наявністю дорослих, які виступають в якості авторитетів і рольових моделей.

Програма діє як на шкільному та класному, так і на індивідуальному рівні. Багаторічні систематичні контрольні дослідження показують, що застосування програми Д. Ольвеуса істотно, на 30-50%, знижує кількість учнів, що піддавалися булінгу або здійснювали насилля по відношенню до інших. При цьому істотно знижуються також загальні показники по антисоціальній поведінці, включаючи вандалізм, крадіжки, пияцтво і прогулювання уроків. Поліпшується «соціальний клімат» шкільного класу, у школярів складаються більш позитивні соціальні взаємини, а також їхнє ставлення до шкільних занять і до шкільного життя в цілому.

Застосування програми Д. Ольвеуса в Англії і США дало і там позитивні, хоча і менш значущі, результати. Його анкети і методи роботи широко представлені в Інтернеті і він охоче висилає запитувані тексти і матеріали. Багато корисного є і в досвіді інших країн. Наприклад, у Канаді успішно застосовується методика ранньої психодіагностики дитячої агресивності, яка дозволяє передбачати і частково коригувати майбутню поведінку потенційно проблемної дитини.

У художній формі ця проблема була психологічно точно представлена в фільмі Ролана Бикова «Опудало». В умовах нашої країни проблема стоїть не менш гостро, ніж на Заході, але ми згадуємо про неї тільки в зв'язку з черговими скандалами, і не для того, щоб зрозуміти сутність явища, а лише заради того, щоб знайти «конкретного винуватця». На наш погляд, за цим може стояти бідність і соціальна невлаштованість країни.

Не дивлячись на це, в Україні все таки здійснюються спроби «боротьби» з шкільним насиллям. Прикладом цього є освітня антибулінгова програма «Не смійся з мене», що є результатом плідної співпраці провідних організацій США («Педагоги за суспільну відповідальність», «Спільнота морального виховання», «Центр поступу у сфері етики й моралі»), які досліджують проблеми етичного

виховання, вирішення конфліктів та девіантної поведінки у шкільному середовищі. В Україні дана програма перебуває на пілотній стадії, апробуючись поки що у певних школах на рекомендацію Міністерством освіти до загального використання у шкільних курсах, програмах і факультативах. В ході занять програми розглядався посібник «Не смійся з мене» для використання у навчальному процесі, розроблений з метою створення справедливішого, безпечнішого середовища для дітей, підвищення їх культурного рівня, творчого вирішення конфліктних ситуацій. Учні завдяки запропонованому напряму виховання будуть посвячені у стратегії вирішення конфліктних ситуацій, зниження рівня насильства і проявів булінгу (знущань, принижень, образ, насмішок). Окрім виховного процесу, слід проводити систематичну психологічну роботу з усіма рольовими категоріями – кривдниками, їх спільниками, жертвами, захисниками і спостерігачами.

Оцінюючи проблему булінгу та специфіку роботи з цим явищем, вважаємо, що профілактичні програми, спрямовані на зниження насильницьких проявів серед школярів є дуже актуальними. Виходячи з проведеного теоретичного аналізу проблеми та її емпіричного вивчення, ми виокремлюємо наступні умови зниження проявів булінгу у підлітків:

1. Підвищення асертивності.
2. Розвиток емпатії.
3. Зниження агресивності.
4. Підвищення рівня компетентності спілкування.

На нашу думку, цілеспрямований корекційний вплив на зазначені умови сприятиме зниженню проявів булінгу у осіб підліткового віку.

Для реалізації антибулінгових профілактичних програм у освітньому середовищі, на нашу думку, ефективним є визначення 3 етапів роботи: діагностичний, основний, контрольний.

Змістом діагностичного етапу є виявлення кількісних та якісних проявів агресивності, уточнення їх домінуючих видів (фізична, вербальна, непрямі і т.д.) в школярів підліткового віку.

Для виявлення рівня агресивності можна використати наступні методики:

1. Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки.
2. Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі.
3. Проективні методики «Тест чорнильних плям Роршаха» і Тест тематичної апперцепції (ТАТ).

Змістом основного етапу є проведення профілактично-корекційних занять, спрямованих на зменшення насильницьких реакцій у школярів.

Контрольний етап полягатиме в повторному тестуванні, з метою контролю і відстеження динаміки наявності кількісних та якісних проявів насилля, що дає підґрунтя для комплексного аналізу роботи системи психолого-педагогічної підтримки, виявлення її «слабких ланок» із подальшим наданням рекомендацій.

Розробка антибулінгової профілактичної програми є перспективою наших подальших досліджень у даному напрямку.

Висновки до другого розділу

У другому розділі представлені результати дослідження учнівстаршокласників на базі КУ ССШ I – III ступенів №18 та № 1 м. Суми.

В експериментальному дослідженні взяли участь 130 учнів 6-8 класів, середній вік яких складає 13 років.

У результаті було виявлено, який вид агресивної поведінки частіше використовується підлітками, були розкриті домінуючі типи прояву насильницьких реакцій. З метою отримання показників психологічних особливостей проявів булінгу у учнів, в нашому емпіричному дослідженні були використані наступні стандартизовані психодіагностичні методики та опитувальники: опитувальник Д. Кроуна – Д. Марлоу «Шкала соціальної бажаності»; методика А. Басса – А. Дарки (адаптація О. К. Осницького) «Визначення показників та форм агресії»; модифікована методика Л. Сакса – В. Леви «Незакінчені речення» для діагностики уявлення дитини про насилля; анкета схильності до булінгу Л. Н. Луговської; анкета «Проблема шкільного насильства» (модифікована О. Герженій).

Експериментальне дослідження підтвердило наявну гіпотезу – що у дівчат та хлопців підліткового віку домінують різні види та психологічні прояви булінгу (глузування, клички, ізоляція тощо).

Отже, отримані результати свідчать, що у дівчат переважає вербальна агресія (у 49,2% досліджуваних), тобто дівчата найчастіше виражають негативні почуття як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (погроза, прокляття, лайка). Також у значній кількості переважає непряма агресія (21,3% дівчат), тобто це вид агресії, що спрямований на іншу особу – злобні плітки, жарти, також агресія, яка ні на кого не спрямована – вибух люті, що виявляється в крику, тупання ногами, биття кулаками по столу і

т. п. Тобто сюди відносяться такі види булінгу як плітки, вербальні образи і бойкоти. У хлопців переважає фізична агресія (у 50% досліджуваних), тобто хлопці схильні виражати свою агресію через використання фізичної сили проти іншої особи.

Відповідно до результатів проведеного дослідження констатуємо, що кількість як жертв, так і кривдників є дещо більша, ніж було виявлено під час опитування. Причинами цього є небажання учасників розповідати про ситуацію насилля в школі.

Оцінюючи проблему булінгу та специфіку роботи з цим явищем, нами також була розроблена корекційно-профілактична програма, спрямована на зниження насильницьких проявів серед школярів підліткового віку.

За результатами проведеного теоретичного аналізу проблеми та її емпіричного вивчення, провідними умовами зниження проявів булінгу у підлітків ми визначили наступні:

1. Підвищення асертивності.
2. Розвиток емпатії.
3. Зниження агресивності.
4. Підвищення рівня компетентності у спілкуванні.

На нашу думку, цілеспрямований корекційний вплив на зазначені умови під час реалізації створеної нами програми сприятиме зниженню проявів булінгу у школярів у освітньому середовищі.

Для реалізації антибулінгових профілактичних програм у освітньому середовищі, на нашу думку, ефективним є визначення 3 етапів роботи: діагностичного, основного, контрольного.

Розробка антибулінгової профілактичної програми є перспективою наших подальших досліджень у даному напрямку.

ВИСНОВКИ

Провівши теоретичний аналіз літератури та експериментальне дослідження проблеми булінгу нами були вирішені всі завдання магістерської роботи:

1. Проаналізувавши психологічну літературу з даної проблеми ми зробили висновки, що булінг – це тривалий процес жорстокого фізичного або психічного ставлення з боку однієї дитини або групи до іншої, з метою нашкодити або викликати страх шляхом погрози. Перші публікації на тему шкільного насилля були здійснені скандинавськими вченими Д. Олвеусом, П. Хайнеманном, Е. Руланном. Провідний дослідник із питань булінгу Д. Олвеус у своїх працях вказує, що булінг – це дисбаланс сили і влади. Е. Руланн зазначає, що булінг – це негативна поведінка, мета якої – тим чи іншим способом заподіяти жертві шкоду. У вітчизняних дослідженнях ця проблема знайшла своє відображення в роботах І. С. Кона. Науковець досліджуючи явище цькування спирається на дані інтернет-сайту KidsPoll, де вказано, що 48% дітей піддавались булінгу, 42% - займались ним.

Отже, згідно аналізу наукових публікацій науковців нами було зроблено висновок, що булінг являється негативним явищем, яке досить складно викоринити із процесів навчання та виховання. В ході виконання другого завдання ми визначили основні особливості підліткового віку та їх вплив на появу жорстокого поведіння.

2. Експериментальне дослідження підтвердило наявну гіпотезу – психологічне насилля у підлітків прямо і непрямо проявляється через фізичну і вербальну агресію; аутоагресивні саморуйнівні прояви підліткам властиві у меншій мірі.

Аналіз даних, отриманих в ході нашого дослідження, показав, що прояв агресивних реакцій може відбуватися одночасно в декількох формах, що є інформативним для всебічного опису спрямованості агресивної особистості. Результати якісного аналізу свідчать, що дівчата-підлітки частіше користуються психологічним видом насилля (глузування, висміювання, клички, ізоляція), а хлопці-підлітки – фізичним.

Відповідно до результатів проведеного дослідження констатуємо, що кількість як жертв, так і кривдників є дещо більша, ніж було виявлено під час опитування. Причинами цього є небажання учасників розповідати про ситуацію насилля в школі.

Оцінюючи проблему булінгу та специфіку роботи з цим явищем, ми обґрунтували програму заходів, спрямованих на зниження насильницьких проявів серед школярів у освітньому середовищі.

Виходячи з проведеного теоретичного аналізу проблеми та її емпіричного вивчення, провідними умовами зниження проявів булінгу у підлітків ми визначили наступні: підвищення особистісної асертивності; розвиток емпатійності; зниження агресивності; підвищення рівня компетентності у спілкуванні.

На нашу думку, цілеспрямований корекційний вплив на зазначені умови під час реалізації створеної нами програми сприятиме зниженню проявів булінгу у старшокласників шкіл селищ та міста.

Також зазначимо: сучасне суспільство на сьогодні впритул зіткнулося з реальними проблемами шкільного булінгу, і успішне вирішення проблеми залежить не тільки від практичних розробок педагогів, шкільних працівників або психологів, але і від більш глибокого розуміння базових еволюційно-психологічних передумов даного феномена і особливостей соціальної структури конкретного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абсалямова К. З. Булінг у середовищі школи – соціально-психологічні й особистісні аспекти / К. З. Абсалямова, О. Л. Луценко // Вісник. Харк. Нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – Серія: Психологія. – 2013. - № 1046. – вип.51. – С. 216-221.
2. Агрессия у детей и подростков: Учебное пособие / Под ред. Н.М. Платоновой. – СПб.: Речь, 2004. – 336с.
3. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М Эксмо пресс, 2000. – 250 с.
4. Барна М. В. «Програма соціально – психологічного тренінгу з розвитку емпатійності» / М. В. Барна // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – №12 – С. 50-66
5. Большая советская энциклопедия: в 30 т. / Гл. ред. А. М. Прохоров.– 3-е изд. – М.: Сов. энцикл. – Т.26. –1977. – 624 с.
6. Ботова М. Г. Насилие как социально-педагогический феномен / М. Г. Ботова // Вестник Удмуртского университета. – 2010. – № 2. – С. 140-142.
7. Бреслав Г.Э. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности: Учебное пособие для специалистов и дилетантов. / Г.Э. Бреслав // СПб.:Речь. – 2006. – 144с.
8. Бурминская Т. В. Взаимосвязь особенностей развития личности подростков и форм агрессивных реакций. / Т.В. Бурминская // Дис. канд. наук. Ставрополь – 2004. – 199 с.
9. Вишневская В. И. Феномен школьной травли: агрессоры и жертвы в российской школе / В. И. Вишневская, М. Л. Бутовская // Этнограф. обозрение. – 2010. – № 2. – С. 55-68.

10. Волкова Е. Н. Проблемы насилия над детьми и пути их преодоления / Е. Н. Волкова. – СПб: Питер, 2008. – 240с.
11. Выготский Л. С. Психология развития человека. / Л. С. Выготский – М.: Смысл: Эксмо, 2005. – 1136 с.
12. Галигузова Л. Н. Педагогика детей раннего возраста: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальностям «Дошкольная педагогика и психология», «Педагогика и методика дошкольного образования» / Л. Н. Галигузова, С. Ю. Мещерякова. – М.: Гуманитар, изд. центр ВЛАДОС, 2007. – 301 с.
13. Гуггенбюль А. Зловещее очарование насилия: Профилактика детской агрессивности и жестокости / А. Гюггенбюль.[Пер. с нем.]. – 2-е изд. – М.: «Когито-Центр», 2006. – 176 с.
14. Денисов В. В. Размышляя о насилии в современном мире / В. В. Денисов // Россия и современный мир. – 2002. – №1. – С. 163-173.
15. Детская и подростковая психотерапия /Под ред. Д.Лэйна, Э. Миллера – СПб: Питер – 2001. – 438 с.
16. Златогорський О. Метод в теорії і на практиці. Програма корекції агресивної поведінки школярів. / О. Златогорський // Шкільний психолог. –№30. – 2003.
17. Зиновьева Н. О. Психология и психотерапия насилия / Н. О. Зиновьева, Н. Ф. Михайлова // Ребенок в кризисной ситуации. – СПб.: Речь, 2003. – 248 с.
18. Исенина И. Е. Что такое «насилие в школе» / И. Е. Исенина // Психология и школа. – 2010. – № 2. – С. 54-67.
19. Истратова О. Н. Справочник по групповой психокоррекции / О. Н. Истратова, Т. В. Эксакусто. – Ростов н/Д: Феникс, 2008. – 443 с.
20. Киреев Г. Н. Сущность насилия / Г. Н. Киреев.– М.: Прометей, 1990. – 110 с.

21. Кон И. С. Что такое буллинг и как с ним бороться? / И. С. Кон // «Семья и школа» – 2006. – № 11. С.15-18.

22. Кривцова С. В. Буллинг в школе VS сплоченность равнодушных: организационная культура ОУ для решения проблем дисциплины и противостояния насилию / С. В. Кривцова. – Москва: ФИРО, 2011. – 119 с.

23. Кузікова С.Б. Основи психокорекції: навч. посіб. / С. Б. Кузікова. – К.: Академвидав, 2012. – 320 с.

24. Кулагина И. Ю. Возрастная психология. Развитие ребенка от рождения до 17 лет: Учебное пособие. / И. Ю. Кулагина. – 4-е изд.– М.: Изд-во УРАО, 1998. – 176 с.

25. Кулик Л. А. Програма корекційної роботи на зниження агресивності та формування навичок спілкування. Тренінгові заняття. / Л. А. Кулик. – Шевченківський НВК. – 2009.– 73 с.

26. Кутузова Д. А. Травля в школе, что это такое и что с этим можно делать / Д. А. Кутузова // Журнал практического психолога. – 2007. – №1. – С. 72-90.

27. Лаптева В.Ю. Психологические особенности подростков с разным уровнем защищенности от психологического насилия в образовательной среде / В.Ю. Лаптева // СПб. – 2010. – 26 с.

28. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко [Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова]. – Санкт-Петербург: Речь, 2009. – 256 с.

29. Ломова Т. О. Психологічна програма навчально-розвивального тренінгу активізації розумової діяльності як засобу корекції агресивної поведінки / Т. О. Ломова // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 1. – С. 7–16.

30. Лукина Т. Н. Система работы школьного социального педагога по профилактике насилия и жестокости / Т. Н. Лукина // Известия Смоленского государственного университета. – 2009. – № 3. – С. 321-326.
31. Лэйн Д. Школьная травля (буллинг) // Детская и подростковая психотерапия / Под ред. Д. Лэйна, Э. Миллера. СПб.: Питер, 2001. С. 240–276.
32. Майерс Д. Социальная психология. / Д. Майерс. – СПб: Питер, 1997 – 688 с.
33. Маланцева О. «Буллинг» в школе. Что мы можем сделать? / О. Маланцева // Социальная педагогика. – 2007. – №4. – С.90-92
34. Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы. / И. Г. Малкина-Пых – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 1008 с.
35. Мерцалова Т. Насилие в школе: что противопоставить жестокости и агрессии? / Т. Мерцалова // Директор школы. – 2000. – № 3. – С. 25-32.
36. Мещеряков Б.Г. Большой психологический словарь. / Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. – М.: Прайм-Еврознак. – 2003. – 672с.
37. Практикум по социально-психологическому тренингу. / Под. ред. Б. Д. Парыгина.– 3-е изд., испр. и доп. – СПб: Изд-во Михайлова В. А., 2000. – 352 с.
38. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учеб. пособие / Редактор-составитель Д. Я. Райгородский. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 2006. – 672 с.
39. Проблемы насилия над детьми и пути их преодоления / Под ред. Е. Н. Волковой. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
40. Проблемы толерантности в подростковой субкультуре. Труды по социологии образования. Т. VIII. Вып. XIII/ Под ред. В.С. Собкина. – М.: Центр социологии образования РАО, 2003. – С.69-119.

41. Психологический словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – Ростов-на-Дону: ФЕНИКС, 1998. – 512 с.

42. Психологические программы развития личности в подростковом и старшем школьном возрасте/ Под ред. И.В. Дубровиной. – Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 146 с.

43. Пстрог Д. Насилие и агрессия как общественные явления, возникающие в школьной среде (из опыта польской школы). [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: <http://www.vestnik.uspu.org/releases/zarubegnyeIssledovaniy/331/>(дата обращения: 03.06.2014).

44. Райе Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. / Ф. Райе // — СПб.: 2000. –616 с.

45. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. / Ф. Райс.– СПб.: 2000. –616 с.

46. Регуш Л.А. Самоотношение подростков и переживание проблем школьной жизни / Л.А. Регуш // Известия российского государственного университета им. А.И. Герцена. – 2009. - №100. С. 57-65.

47. Руланн Э. Г. Как остановить травлю в школе. Психология моббинга / Э.Г. Руланн. – М.: Генезис. – 2012. – 264 с.

48. Руланн Э.Г. Как остановить травлю в школе. Психология моббинга / Э.Г. Руланн. – М.: Генезис. – 2012. – 264 с.

49. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения юношей и условия его коррекции: Учебное пособие / Л. М. Семенюк. – М.: Московский психолого-социальный институт, 1998. – 96 с.

50. Сизова И. Л. Социологическая теория о причинах насилия в школе / И. Л. Сизова // Вестник ННГУ им. Н. И. Лобачевского. – 2012. – № 6 (1). С. 374-380.

51. Словарь-справочник по психодиагностике. – издание 2-е – Спб.: Издательство «Питер», 2005. – 528 с.

52. Собкин В. С. Фильм «Чучело» глазами современных школьников / В. С. Собкин, О. С. Маркина //Труды по социологии образования. – Т. XXIV. – Вып. XXV. – М: Институт социологии образования РАО. – 2010. – 118 с.

53. Соловьева С. Л. Психологические последствия насилия. / С. Л. Соловьева // Психологическая культура и психологическая безопасность в образовании. М-лы Всероссийской конф. – М. – 2003. – С. 187-190.

54. Сперанский А. В. Система социальных ролей ученического класса. Изгои.[Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://altruism.ru/sengine.cgi/5/7/8/6/2>

55. Стрельбицкая А. А. Динамика школьного буллинга в коллективах старшего звена / А. А. Стрельбицкая // Педагогическая диагностика. – 2010. – №2. – С. 104-124.

56. Ушакова Е. Буллинг новый термин для старого явления / Е. Ушакова// Директор школы. – 2009. – №6. – С.84-87.

57. Файнштейн Е. И. Моббинг, буллинг и способы борьбы с ними / Е. И. Файнштейн //Директор школы. – 2010. – № 7. – С. 72-76.

58. Формирование личности в переходный период: От подросткового к юношескому возрасту. – М.: Педагогика, 1987. – 181с.

59. Фридман Л.М. Психология детей и подростков : справочник для учителей и воспитателей / Л.М. Фридман. – Москва : Издательство Института Психотерапии, 2004. – 480 с.

60. Хассен С. Освобождение от психологического насилия. / С. Хассен // СПб: Прайм-ЕВРОЗНАК. – 2002. – 261 с.

61. Хекхаузен Х. Личностные и ситуационные подходы к объяснению поведения / Х. Хекхаузен// Психология социальных ситуаций. Хрестоматия. / Сост. и общая редакция Н.В. Гришиной. – СПб.: Питер. 2001. – С. 58-91.

62. Школьная травля (буллинг)/ Под ред. Д. Лэйна, Э. Миллера. // Детская и подростковая психотерапия – СПб.: Питер, 2001. – С. 240-276.

63. Шмидт В. Р. Психологическая помощь родителям и детям: тренинговые программы. /В. Р. Шмидт – М.: ТЦ Сфера, 2007. – 256 с.

64. Эльконин Д. Б. Психическое развитие в детских возрастах: Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин [Под ред. Д. И. Фельдштейна; Вступительная статья Д. И. Фельдштейна]. – 3-е изд. – М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. – 416 с.

65. Coloroso V. The bully, the bullied, and the bystander: from preschool to high school: how parents and teachers can help break the cycle of violence. / V. Coloroso – Canada, 2002. – 218 p.

66. Heinemann P.P. Mobbing, Oslo: Gyldendal. Herbert, G. (1988) A whole curriculum approach to bullying, in D. P. Tattum and D. A. Lane (eds) Bullying in Schools, Stoke-on-Trent: Trentham Books. 1973.

67. Lines D. The Bullies. Understanding bullies and bullying. /D. Lines – London; Philadelphia: Jessica Kingslwy Publishers, 2008. – 220 p.

68. Olweus D. Bully/victim problems among school children in Scandinavia. / D. Olweus [In J. P. Myklebust, R. Ommundsen (eds.)]. // Psykolog professjonen mot ar 2000. – Oslo: Universitetsforlaget, 1987. – P.395-413.

69. Olweus D. Bullying at school: What my know and what my can do. / D. Olweus – Cambridge: Blackwell, 1993. – 140 p.

70. Roland E. Bullying: the Scandinavian research tradition. In D. Tattum (Ed.), Bullying in School. 1989.

71. Tattum D. P. and Herbert G. (1990) *Bullying: A Positive Response*, Cardiff: South Glamorgan Institute of Higher Education. 1988.

72. Tattum D. P. Violence and aggression in schools. / in D. P. Tattum and D. A. Lane (eds) *Bullying in Schools*, Stoke-on-Trent: Trent-ham Books.